

A KIJEVI RUSZ EREDETI KÓDEXEI

Makai János

A Kijevi Rusz története tágabb értelemben a 9. század végétől a 13. század első feléig, míg szűkebb értelemben a 10. század végétől a 12. század első feléig tartott. Az utóbbi felfogás a viszonylag egységes óorosz állam fennállásának időszakát veszi alapul. Tanulmányunk a szűkebb értelemben vett Kijevi Rusz legjelentősebb kódexeivel foglalkozik. Sajnos a kéziratos könyvek egy része csak másolatban maradt ránk. Ezek bemutatása azonban már egy másik publikáció témája lehetne.

Mint ismeretes, az óorosz államszervezést Szent Vlagyimir kijevi nagyfejedelem (980–1015) indította el, majd fia, Bölcs Jaroszlav (1019–1054) irányította. A folyamatban fontos szerepet játszott a kereszténység 988. évi felvétele. Az egyház-, ill. államszervezet létrehozásához szükség volt az írásbeliség bevezetésére is. A cirill írás – az első könyvekkel és írástudókkal együtt – Bulgáriából érkezett a Kijevi Rusz területére.

Bölcs Jaroszlav egyházszervező munkájáról és a könyvekhez fűződő viszonyáról fontos információkat tartalmaz az óorosz történelem alapvető forrása, az *Elmúlt idők elbeszélése* (a *Poveszty vremennih let*). Az 1037. évnél az alábbiakat olvashatjuk: „Jaroszlav nagy várost alapított, amelynél most az Aranykapu található, ő építette a Szent Szófia-székesegyházat is, a metropóliát, azután az Aranykapu tetején az Angyali üdvözlés templomát, azután Szent György és Szent Irina kolostorát. Az ő (uralkodásának – M. J.) idején a keresztény hit gyarapodni és terjedni kezdett, a szerzetesek száma növekedésnek indult, és kezdtek megjelenni a kolostorok. Jaroszlav szerette az egyházi szabályzatokat, nagyon kedvelte a papokat, különösen a szerzeteseket, és a könyvek iránt nagy buzgóságot tanúsított, és gyakran éjjel-nappal olvasta őket. És sok írástudót gyűjtött össze, akik görögből fordítottak szláv nyelvre. És sok könyvet írtak, melyekből a hívő emberek tanulnak és gyönyörködnek az isteni tanításban.”¹ A kódexeket a Szófia-székesegyházban helyezték el.² A kutatók úgy vélik, hogy a könyvtár (könyvraktár) mintegy 950 kötettel rendelkezett, s benne főként istentiszteletek-

¹ *Poveszty vremennih let* (PVL). Szankt-Petyerburg (Sz-Pb.), 1996. 66. A Jaroszlav által alapított nagy város alatt Kijev azon részét kell érteni, amelyet a nagyfejedelem fallal vetetett körül. A metropólia kifejezés itt minden bizonnyal a kijevi metropolita rezidenciáját alkotó épületegyüttest jelenti. Jaroszlav kijevi nagyfejedelem tevékenységének részletes bemutatása: Makai János: Bölcs Jaroszlav bölcsessége. Világtörténet, 1997. ősz-tél, 3–23.

² PVL, 67.

kel kapcsolatos kéziratokat őriztek.³ Sajnos nincsenek adataink arról, hogy a fenti állomány konkrétan milyen műveket tartalmazott.⁴

Az Elmúlt idők elbeszélésének 1037. évi cikkelye minden bizonnyal Ilarion presbitertől, Bölcs Jaroszlav bizalmi emberétől származik⁵, és magvas gondolatokat tartalmaz a könyvek jelentőségéről is: „... nagy a könyvekben fellelhető tanítás haszna; a könyvek okítanak és a bűnbánat útjára vezetnek bennünket, mert a könyvek szavaiban bölcsességet és mértékletességet találunk. A könyvek folyók, melyek itatják a világmindenséget, ezek a bölcsesség forrásai, hiszen a könyvekben mérhetetlen mélység található; általuk megvigasztalódunk szomorúságunkban; a könyvek az önmegtartóztatás kantárjai... Ha szorgalmasan megkeresed a könyvekben rejlő bölcsességet, akkor a lelked számára nagy haszonra lelsz. Hiszen aki gyakran olvassa a könyveket, az Istennel vagy a szentekkel társalog. A próféták beszédeit és az evangéliumi és az apostoli tanításokat és a szent életű atyák legendáit olvasva nagy nyereséget szerzünk a lelkünknek.”⁶

Bölcs Jaroszlav és Ilarion korából, a 11. századból csak alig több mint 20 eredeti kézirat maradt ránk, s ezek egy része is töredék. Többségük istentiszteleti (szertartáskönyv) vagy valláserkölcsi tanulságokat tartalmazó munka. Vannak közöttük például a szertartások alatt havi bontásban használt szövegek, evangéliumos-, ill. zsoltáros könyvek és egyházatyák által írt művek.⁷ A legkorábbi eredetiben és teljes terjedelmében fennmaradt kódex, az Osztromir-evangélium Bölcs Jaroszlav fia, Izjaszlav nagyfejedelemsége⁸ idején készült. Először ezt mutatjuk be, majd két 12. századi újszövetségi könyvet. A tanulmány további részében Jaroszlav másik fia, Szvjatoszlav híres gyűjteményét vizsgáljuk meg, majd a Tipográfiai kézirat ismertetése következik. Zárásként arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a fenti kódexek milyen adalékokkal segítik a történettudomány egyes területeinek tanulmányozását.

Az Osztromir-evangélium

Valamennyi óorosz kódex közül a legrégebb a híres Osztromir-evangélium. Ha a címét szeretnénk megfejteni, nincs nehéz dolgunk. Két középkori forrás, az Elmúlt idők elbeszélése és az Első novgorodi évkönyv alapján is tudjuk, hogy

³ Isztorija Kijeva. Tom I. Drevnijij i szrednyevkovij Kijev. Otv. red.: I. I. Artyemenko. Kijev, 1982. 154.

⁴ Ny. Ny. Rozov: Russzkaja rukopisznaja knyiga. Leningrád (L.), 1971. 29.

⁵ Isztorija Kijeva, 158.

⁶ PVL, 66–67.

⁷ Rozov, 8.

⁸ Izjaszlav kijevi nagyfejedelemsége: 1054–1073 és 1076–1078.

Osztromir novgorodi vajda, vagyis hadvezér volt.⁹ A híres evangéliumos könyv utolsó, 294. lapján található utószó, amely lényegében kolofon, további információkkal szolgál: a másoló a kódexet egy olyan személy részére készítette, aki a kereszttségben a Joszif (Ioszif) nevet kapta, míg a másik neve Osztromir volt, s rokonságban állt Izjaszlav fejedelemmel. A kolofon szerzője azt is feljegyezte, hogy Izjaszlav két területtel is rendelkezett. Ő maga az apjától, Jaroszlávtól örökölt Kijevet kormányozta, míg Novgorod irányításával Osztromirt bízta meg. A szerző minden jót kívánt a könyv megrendelőjének, sőt Osztromir feleségének, fiainak és azok feleségeinek, majd jelezte, hogy ő, Grigorij diakónus írta az evangéliumot. Ezután kérte az olvasókat, hogy ne szidják a másolót a hibákért, hanem javítsák ki azokat. A könyvtörténeti szempontból felbecsülhetelen értékű utószó végén Grigorij még a készítés időtartamát is megadta: az evangéliumos könyvet 1056. október 21-én kezdte írni, és 1057. május 12-én fejezte be.¹⁰

Az Osztromir-evangélium kolofonja annak példája, hogyan alakultak át óorosz környezetben a bizánci könyvmásolók hagyományos zárószövegei. Az utóbbiak két kötelező elemet tartalmaztak: a könyv megrendelőjének magasztalását és a scriptor kérését, hogy az olvasó bocsássa meg a másoló hibáit, és javítsa ki azokat. Az első elemet Grigorij a könyv megrendelőjének bemutatásává alakította át. A másolás során vétett hibák kijavítását pedig a diakónus a szokásos megalázkodás nélkül kérte. Mindössze Pál apostol szavaira utalt: áldják, és ne szidják a könyvmásolót. Saját teljesítményének értékelését Grigorij a kolofon elején grafikai szempontból is jelezte, mivel nagyobb betűvel írta a nevét, mint a zárószöveg fő részében.¹¹

Ha az Osztromir-evangélium valóban 1056 októbere és 1057 májusa között készült, meg kell kérdőjeleznünk, hogy egyedül Grigorij munkájának eredménye volt, hiszen egy bő fél év alatt ilyen nagy terjedelmű és ilyen fényűzően díszített kódex elkészítésére aligha kerülhetett sor. Több szerzőre enged következtetni az a tény is, hogy a miniatúrák különböző stílusúak. Emellett az első 24 lapon látható kézírás némileg eltér a többitől, a további lapokon olvasható írás viszont megegyezik azzal, amellyel Grigorij kolofonja készült. Ráadásul az olvasmányok címét a fentiekhez képest egy kissé más stílusban készítették. Tehát az evangélium szövegét valószínűleg legalább ketten másolták. A három scriptor azért nem bizonyítható, mert az olvasmányok címének az előző kettőtől eltérő kézírása esetleg az egyik könyvdíszítő művésztől is származhat. Az Osztromir-

⁹ PVL, 71. Novgorodszkaja pervaja letopisz sztarsevo i mladsevo izvodov (NPL). Moszkva (M.)-L., 1950. 184. Osztromir családjának több generációja is fontos szerepet játszott az óorosz történelemben.

¹⁰ Rozov, 22–23. B. A. Ribakov: Osztromirova letopisz. In: Iz isztorii kulturni Drevnyej Ruszi. Izdatyelsztvo Moszkovszkovo unyiverszityeta, 1984. 71–72.

¹¹ Szlovar knyizsnyikov i knyizsnosztyi Drevnyej Ruszi. Vip. I (XI – pervaja polovina XIV v.) Otv. red. D. Sz. Lihacsov. L., 1987. 106. A kötet Grigorijjal foglalkozó szócikkét szintén Ny. Rozov készítette.

evangéliumot tehát többen készítették, s közülük nyilvánvalóan Grigorij volt a legfontosabb. A szerzők létszámán kívül a készítés helye is kérdéses, mert nincs feltüntetve a kolofonban. A szakirodalomban Kijevet vagy Novgorodot jelölik meg, de van kompromisszumos elképzelés is, mely szerint a kódexet egy kijevi személy írta Novgorodban.¹²

Az Osztromir-evangéliumban három nagy, egyenként egy egész oldalt betöltő miniatúra található. Az első szenvedett legtöbbet az idők során: a pergamen, amelyre festették, megvetemedett, a színek pedig részlegesen elmosódtak. Megmaradt részei azonban alkotójának magas szintű tudásáról tanúskodnak. Ezen a miniatúrán pompás, arannyal és élénk színekkel – vörössel, kézzel, zölddel – gazdagon díszített keretben egy idős férfi áll. Az arcvonásaiból szinte semmi sem látható, de a ruhája alapján feltételezhető, hogy azt is jól rajzolták meg. Ezt egy másik személy arca is alátámasztja, egy alacsony asztalka előtt ülő fiatal férfié. Rajtuk kívül a miniatúrán két állatfigura (sas és gepárd) található. A tekercest tartó sas János apostol attribútuma, az viszont nem egyértelmű, mit jelképez a keret tetején lépegető gepárd. A második miniatúra főszereplője Lukács evangélista. Őt a szokásostól eltérően jelenítették meg, mivel nem ír, hanem ülökéjéről fölemelkedve, előrenyújtott kezekkel fölfelé, egy írástekerésre és saját szimbólumára, az ökörre tekint. Egész lénye megkapó pszichológiai feszültséget áraszt. A harmadik miniatúra kerete hasonlóan gazdagon díszített, mint az elsőé. A részletek tekintetében azonban ez a legszegényebb. Készítője még asztalt sem rajzolt, s az evangélista a keret kiszögellésén ül. Fönről viszont az attribútuma, az oroszlán egy vastag könyvet nyújt neki. Innen tudjuk, hogy Márkot láthatjuk. A legrosszabbul Máté evangélista járt, az ő portréja ugyanis hiányzik, a számára fenntartott pergamenlap üresen maradt.¹³

Művészi szempontból értékesek az Osztromir-evangélium iniciáléi is. Az evangéliumi olvasmányok kezdő szavai miatt ezek csaknem mindig a cirill ábécé díszes B vagy P betűi. (A latin alfabétum V, ill. R betűinek felelnek meg). B iniciáléből 135-öt, míg P iniciáléből 88-at számoltak össze. A 11. századi művészek az azonos betűkből nem készítettek két egyformát, mindegyik számára találtak sajátos rajzolatot és színkombinációt. Az evangéliumos könyv iniciáléinak állatfiguráit vizsgálva azt látjuk, hogy a különös, sok színnel festett, fonatdíszes ornamensekből ragadozó madarak csőre és hol kuttyákra, hol pedig krokodilokra hasonlító kimérák feje bukkan elő. Az iniciálék színeit keskeny vonalak választják el egymástól. Ugyanezt a módszert alkalmazták a miniatúrákon, leginkább a

¹² Rozov, 23–24. Újabban H. Tóth Imre foglalkozott az Osztromir-evangélium készítésével. A scriptorok munkáját a szerző lényegében arra az időszakra tette, mint ez a tanulmány. Azonban arra a meglepő következtetésre jutott, hogy a másolás 19 hónapot vett igénybe, azaz 570 napot: H. Tóth Imre: Bizánc és Róma között. Aetas, 2008/1. 80. 1056 októberének második fele és 1057 májusának első fele között valójában kevesebb mint 7 hónap, vagyis kb. 200 nap telt el. Ennyi ideig tartott az evangélium szövegének másolása.

¹³ Rozov, 21–23. Ruzsa György: A régi orosz festészet kapcsolatai. Balassi, Bp., 1998. 23.

ruhák redőinek elkülönítésénél. A fenti módszer a B és P iniciálékat a miniatúrákhoz teszi hasonlatossá.¹⁴

Az Osztromir-evangélium sorsát nem lehet pontosan rekonstruálni. Nem tudjuk például, mi történt vele az elkészítését követő hat és fél évszázadban, mivel története csak a 18. század elejétől ismert. Ekkor a Moszkvai Kremlben őrizték. 1701-ben a Feltámadás-templom vagyonának összeírója a leltárjegyzékben megjegyezte, hogy ez egy régi könyv, és feltüntette a keletkezés évét. Az 1720-as összeírás készítője már Grigorij diakónus kolofonját is lemásolta. Ugyanebben az évben I. Péter (1682–1725) cárnak „az eredeti és történelmi kéziratos könyvek” összegyűjtéséről rendelkező ukája alapján az evangéliumot Moszkvából Szentpétervárra küldték. Arról nincs információnk, mi történt vele a következő 85 évben. Csak 1805-ben, 9 évvel II. Katalin cárnő (1762–1796) halála után bukkant fel ismét. Ja. A. Druzsinyin, a cárnő egykori személyi titkára talált rá Katalin gardrójában. Druzsinyin a következő évben a kódexet átadta a szentpétervári közkönyvtárnak, a mai Szaltikov-Scsedrin Könyvtárnak. Ettől kezdve az Osztromir-evangélium nem került ki a kutatók látószögéből, bár sorsa a 19. század további részében és a 20. században sem nélkülözte a fordulatokat. 1852-ben ezüstborítást kapott, és speciális vitrinben helyezték el. 1932-ben eltulajdonították a biztonságosnak vélt vitrinből. Az elkövetőket szerencsére még aznap elfogták. Kiderült, hogy csak a nemesfém érdekelte őket, a kódex értékével nem is voltak tisztában, s miután a nemesfém-borítást letépték, a könyvet egyszerűen bedobták a legközelebbi szekrénybe. A fenti eset után a kódexet egy széfbe zárták. A II. világháború idején a legrégebb orosz könyvet a könyvtár többi kódexével és a levéltári fondokkal együtt a hátszágba menekítették. 1957-ben a Szaltikov-Scsedrin Könyvtár megünnepelte az Osztromir-evangélium készítésének 900 éves évfordulóját. Ebből az alkalomból restaurálták, de az a döntés született, hogy többé nem kötik be. Inkább sebészek által használt selyemmel fűzték össze ívfűzetenként, és tölgyfából készült speciális tokba tették.¹⁵

A Msztyiszlav-evangélium

A 12. századi újszövetségi könyvek közül a leghíresebb a Msztyiszlav-evangélium. Megrendelője igazán dicső ősökkel büszkélkedhetett: dédapja, Bölcs Jaroszlav és apja, Vlagyimir Monomah (1113–1125) egyaránt a legjelentősebb kijevi nagyfejedelmek közé tartozott. Msztyiszlav apja megbízható támaszának bizonyult, s eredményesen képviselte a dinasztia Monomah-ágának érdekeit. Kiváló hadvezéri képességei már 20 éves korában megmutatkoztak, amikor is Vlagyimir Monomah fiai és a csernyigovi fejedelmek között belviszály dúlt a Kijevi Rusz északkeleti részén. Msztyiszlav évtizedekig állt Novgorod élén, s

¹⁴ Rozov, 23–24. Szlovar knyizsnyikov, 106.

¹⁵ Rozov, 5–6, 8–9.

ezalatt jelentős építkezésekre került sor. Novgorodi helytartóként több hadjáratot vezetett nyugat felé a csudok (észtek) ellen, s délen részt vett a kunokkal vívott harcokban is. 1117-ben apja elhívta Novgorodból, és egy kisebb déli központ élére állította. 1125-ben Msztyiszlav elfoglalta a nagyfejedelmi trónt. A Kijevi Rusz egyes területeit testvérei, ill. fiai által ellenőrizte. Akaratával azokban a központokban is számolni kellett, amelyek nem függtek tőle közvetlenül. Kijev korábbi politikai súlyát azonban csak sorozatos katonai akciókkal tudta megőrizni. Ezek mellett jutott energiája egy litvánok elleni hadjáratra és templomok építésére is. Halála után a Kijevi Rusz fokozatosan többé-kevésbé önálló egységekre bomlott. A fentiek alapján érthető, miért nevezik Bölcs Jaroszlav dédunokáját Nagy Msztyiszlávnak.¹⁶

A Msztyiszlav-evangélium 1115 körül, tehát minden bizonnyal még a fejedelem novgorodi helytartósága idején keletkezett. Kolofonja tanúsága szerint Msztyiszlav megrendelésére Kijevben készült. Elképzelhető, hogy a megrendelő az Osztromir-evangéliumot tekintette mintának. A zárószöveg a szerzők személyére is fényt derít: Oleksza, egy pap fia másolta, míg az arannyal való festést Zsagyen mester végezte. Fényűző kötését ezüsből, aranyból, drágakövekből és zománcból állították össze. A kolofon azt is elárulja, hogy Naszlav, a fejedelem kíséretének tagja Bizáncba vitte a kódexet, s a drágakő-díszítés ott készült, de a teljes munkafolyamatot Kijevben fejezték be. Msztyiszlav evangéliumos könyvét 213 lapra írták unciális írással. Az olvasmányok kezdő szavait aranybetűkkel jelezték, az oldalak szépségét szövegdíszekkel és különböző színű iniciálékkal fokozták. Az evangélisták miniatúráit különálló lapokra festették.¹⁷

A Jurjev-evangélium

Az eddig bemutatott két novgorodi evangélium közül az elsőt egy előkelő származású helytartóhoz, a másodikat pedig egy helytartó-fejedelemhez kapcsoltuk. A harmadik, a Jurjev-evangélium a novgorodi Jurjev (azaz a Szent György vértanú)-kolostor apátja számára készült. Magyar vonatkozása is van, mivel illusztrátora minden bizonnyal egy Feodor nevet viselő magyar férfi volt. Sajnos a kódexfestőről nem maradtak ránk megbízható adatok. Még az sem egyértelmű, hogy az illusztrátor személye megegyezik-e a másolóéval. A Jurjev-evangélium készítésének helye – az Osztromir-evangéliuméhoz hasonlóan – nem ismeretes. Egyesek szerint novgorodi eredetű, míg mások Kijevhez kapcsolják. Valószínűleg 1119 és 1128 között másolták és festették, tehát csaknem egyidős Msztyiszlav fejedelem evangéliumos könyvével. Jelenleg Moszkvában, az Állami Történelmi Múzeumban őrzik.

¹⁶ PVL, 96–121. NPL, 202–207. Polnoje szobranije russzkih letopiszej (PSZRL). Tom I. M., 1962. 290–301. PSZRL. Tom II. M., 1962. 276–294.

¹⁷ Isztorija Kijeva, 150. Ribakov, 71.

A Jurjev-evangélium illusztrációi nagy mesterségbeli tudást és jó ízlést tükröznek. A kézirat sok szövegdíszet tartalmaz, s ezek közül különösen érdekesek az embereket és állatokat formázó, valamint az indafonatos iniciálék. A kódexet összesen 65, jó kompozíciós készségről és gazdag fantáziáról tanúskodó, tematikailag is igen változatos, piros színű iniciálé díszíti. Határozottan állítható, hogy valamennyi iniciálé egy kéz műve. Feltűnőek a román és bizánci stílusjegyek, de még a távoli szasszanida művészetre emlékeztető vonásokat is felfedezhetünk. Néhány iniciálét valószínűleg nyugat-európai stílusú fémtárgyakról másoltak. Ilyenek például az edény vagy ló formájú betűk. A megkapó szörnyállat-ornamentika másik forrásául egy bestiárium szolgálhatott.¹⁸

Szvjatoszlav gyűjteménye

A gyűjtemény megrendelője Bölcs Jaroszlav fia volt. Az Elmúlt idők elbeszélése szerint Jaroszlav a halála (1054) előtt öt fia között osztotta fel a Kijevi Rusz területét. A végakarata szerint Izjaszlavé lett a nagyfejedelmi cím, de a főhatalmon két fivérével kellett osztoznia. Izjaszlav, Szvjatoszlav és Vszevolod közös uralkodásának idejét (1054–1073) a történetírás a triumvirátus időszakának nevezi. 1073-ban a két fiatalabb fivér elűzte Izjaszlavot Kijevből. A felbujtó, Szvjatoszlav így megszerezte a nagyfejedelmi trónt, s haláláig, 1076-ig meg is tartotta azt. Az Elmúlt idők elbeszélése az Izjaszlav elleni fellépést, tehát az atyai végakarattal megsértését nagy bűnnek nevezte.¹⁹

A történészeket a mai napig is foglalkoztatja Szvjatoszlav kijevi trónra kerülése és nagyfejedelemsége. Ezzel kapcsolatban két nézetet ismertetünk az utóbbi évek szakirodalmából. Ny. F. Kotljar – szintén a fenti forrás alapján – arra a következtetésre jutott, hogy Szvjatoszlavot óriási hatalomvágy jellemezte, Izjaszlav elűzését pedig a társadalom egyértelműen elítélte. Egy másik forrást elemezve a szerző megállapította, hogy Szvjatoszlav ellen fellépett annak az időszaknak a fő ideológusa, Feodoszjij, a Barlangkolostor apátja. A tekintélyes szerzetes Izjaszlav ismételt trónra ültetését követelte az új nagyfejedelemtől. A Kotljar szerint mohó és erkölcsi gátlások nélküli Szvjatoszlavot érzékenyen érintette az elítélő vélemény: először Feodoszjijt is el akarta űzni Kijevből, de később meggondolta magát, s a kegyeit kezdte keresni. Az erőviszonyokat fenti kutató úgy ítélte meg, hogy Izjaszlav elűzése után az ellenőrzött területek nagyságát, az anyagi erőforrásokat, valamint a katonai erőt tekintve Szvjatoszlav jelentősen felülmúlta öccsét, Vszevolodot, és irányította az újonnan létrehozott duumvirátust, amely inkább de facto jött létre, semmint a testvérek közötti szerződés megkötésével. Tulajdonságai miatt Kotljar ugyan elítélte a nagyfejedelmet, az államiság szempontjából azonban távolról sem tört pálcát fölötte: Szvjatoszlav

¹⁸ Ruzsa, 24–25. Isztorija Kijeva, 150. Rozov, 33, 35.

¹⁹ Bölcs Jaroszlav „végrendelete” és Szvjatoszlav hatalomra kerülése: PVL, 70, 78–79.

kijevi uralkodásának évei lényegében az egyszemélyi monarchia helyreállításának időszakát jelentették. Ő lényegében az óorosz állam teljes körű hatalommal bíró gazdájává vált.²⁰

A. V. Korolenkov figyelemre méltó, bár esetenként megkérdőjelezhető értékelést dolgozott ki. Tanulmányában többször emlékeztetett arra, hogy az Elmúlt idők elbeszélését Vszevolod fia, Vlagyimir Monomah idején átdolgozták, tehát a forrás nem mindig megbízható. Izjaszlav elűzésével kapcsolatban például részben megosztotta a felelősséget: úgy vélte, hogy Vszevolod fejedelem nyilván területeinek növelésére és befolyásának megerősítésére számítva támogatta Szvjatoszlávot. Korolenkov tendenciózusnak ítélte az Izjaszlav eltávolítása utáni időszakot bemutató adatokat is. Szerinte az Elmúlt idők elbeszélése általában rendkívül gyengén világítja meg Szvjatoszlav uralkodását, s emellett az 1073 és 1076 közötti eseményekről szóló információk rá nézve vagy semlegesek, vagy kedvezőtlen színezetűek. A forrás a fejedelem hatalomvágyát és hiúságát húzza alá, valamint azt, hogy semmibe vette apja és Isten akaratát, ellenben egyetlen pozitív tulajdonságát sem említi. Hiányzik a nekrológja is, nyilván „a halottakról csak jót, vagy semmit” elv alapján. A rendelkezésre álló információkból Korolenkov néhány nyugodt évre következtetett. Szerinte az 1073–1076 közötti időszak kedvező volt. Nincs hír járványokról, elemi csapásokról, kun betörésekről. A háborúk közül mindössze egy csehek elleni hadjáratot és egy Beresztje (Breszt) elleni lengyel támadást lehet megnevezni. Elkezdődött a kijevi Barlangkolostor Mária mennybemenetele székesegyházának építése. Ennek alapításában maga a nagyfejedelem is részt vett, s a kezdeti súrlódások után rendezni tudta viszonyát Feodoszj apáttal. A szerző úgy vélte, mindez kedvezően hatott Szvjatoszlav presztízsére. Összességében pozitív értékelést adott az uralkodóról: amit Szvjatoszlávról tudunk, az körültekintő politikusnak mutatja őt. A kijevi trónon ugyan nem törvényesen ült, de a megszerzett hatalmat méltó módon használta fel, és korának egyik legnagyobb személyisége lett.²¹

Szvjatoszlav gyűjteménye az Ostromir-evangélium után a Kijevi Rusz második legrégebb datált kódexe, a házi olvasásra szánt gyűjtemények közül pedig a legrégebb.²² A kolofonja szerint 1073-ban Ioann diakónus írta Szvjatoszlav nagyfejedelem számára, a szakértő szemnek azonban úgy tűnik, hogy legalább két scriptora volt, s munkájuk között a határ a 186. lapon húzódik. Ott az első oszlop első 12 sorát még az egyik írta, a lap és a kódex további részének szöve-

²⁰ Ny. F. Kotljár: *Drevnyerusszkaja goszudarsztvennoszty*. Sz-Pb., 1998. 176–179.

²¹ A. V. Korolenkov: *Knyaz Szvjatoszlav Jaroszlavics i nyekotorije aszpekti jevo polityiki*. *Otyecsesztvennaja isztorija*, 2003/4. 159, 163.

²² *Ot redkollegii*. In: *Izbornyik Szvjatoszlava 1073 g.* (Izbornyik) Otv. red.: B. A. Ribakov. M., 1977. 3. Ny. A. Mescserszkij: *Vzaimootnosenyija Izbornyika 1073 g. sz Izbornyikom 1076 g.* In: *Izbornyik*, 90. Rozov, 12.

gét pedig a másik. A kézirat a kijevi könyvkészítő műhelyben készült.²³ A gyűjteményben megtalálható a megrendelő szokásos magasztalása, melyben egyebek mellett az olvasható, hogy a magát tudatlannak nevező szerző Szvjatoszlav nagyfejedelemtől kapta a megbízást. Meglepő viszont, hogy a megrendelő azonos tartalmú magasztalása kétszer is helyet kapott a kódexben. Az első a második lap hátsó oldalán, egy keretben található, s nem túl szép kézírással készítették. A második a 263–264. lapra került. Ott nem korlátozta keret a scriptort. A magasztalás egyes részegységeit pontokkal választották el egymástól, valamenynyit új sorban kezdték és kis aranyiniciálékkal jelölték meg.²⁴

Szvjatoszlav gyűjteményének olvasmányai a negyedik lapon kezdődnek, és a cím újszövetségi és más szövegek rövid magyarázatát ígéri. Valóban találhatók benne kommentárok egyebek mellett az Újszövetség, sőt még az Ószövetség egyes tételeihez is. A tematika azonban messze túllépi a címben jelölt kereteket, s asztronómiai, természetfilozófiai, matematikai, fizikai, zoológiai, botanikai, grammatikai, poétikai, történelmi, etikai és teológiai témájú írásokat is tartalmaz.²⁵

Formai szempontból érdemes megjegyezni, hogy a gyűjteményt alkotó olvasmányokat két oszlopra bontva, unciális írással készítették. Némileg meglepő viszont, hogy egy helyen, a 127. lap hátoldalán 13. századi unciálist találunk. Két lapon a szöveg fekete betűit aranyfestékekkel húzták ki. A kódexben jelenleg 266 lap található. Eredetileg a kéziratnak minden bizonnyal 35 ívfüzete volt, egyenként 8 lappal, következésképpen 280 lapot tartalmazott. Ez esetben 14 lap elveszett belőle. Figyelemre méltóak a gyűjtemény illusztrációi is. Összesen 10 miniatúra található benne. Ezek közül négy három-, ill. ötkupolás templomot ábrázol síkbeli keresztmetszetben. Sorrendben az elsőt a harmadik lapon találjuk: egy fényűző, de némileg túldíszített keretben stilizált, ötkupolás templom látható, amelynek belsejében szentek, legfőképpen egyházatyák állnak. A lap hátoldalára ugyanennek a miniatúrának egy másik változatát festették, s még két további variáció készült. Szvjatoszlav gyűjteményének lapszéli díszei is különlegeseek. A korszak kódexeiben olyan sötét színű rajzok is találhatóak, amelyeket tollal vagy ecsettel készítettek. Külön lapokon, ill. a szövegek melletti lapszéleken helyezkednek el, és általában nem kapcsolódnak a szöveghez. Ez a körülmény arra enged következtetni, hogy később készültek. A kézirat és a rajzok elkészítése között akár hosszú idő is eltelhetett. Szvjatoszlav 1073. évi gyűjteményében kontúros, halványan színezett lapszéli rajzokat találunk. A tinták színe azonban megegyezik a kódex alapszövegének színével, s a rajzokat értelmező feliratok paleográfiai ismertetőjegyei is azt bizonyítják, hogy a rajzok a szöveg-

²³ Rozov, 13. L. P. Zsukovszkaja: *Izbornyik 1073 g. Szugyba knyigi, szosztjanyije i zadacsi izucsenyija*. In: *Izbornyik*, 23. *Ot redkollegii*. In: *Izbornyik*, 3.

²⁴ Rozov, 12. Zsukovszkaja, 24.

²⁵ Rozov, 13. *Ot redkollegii*. In: *Izbornyik*, 3. Ruzsa, 24.

gel egy időben készültek. Tehát a gyűjtemény ebben a vonatkozásban kivételnek számít.²⁶

Tanulmányunk a Kijevi Rusz eredetiben fennmaradt kódexeinek bemutatására törekszik, mégsem kerülheti meg az egyik másolatot. Az utóbbit tévedésből gyakran ugyancsak Szvjatoszlav gyűjteményének nevezik. Az 1076. évi gyűjtemény egyetlen, 1445-ben készült másolatáról van szó. Ez a könyv méretét tekintve csak mintegy negyede Szvjatoszlav gyűjteményének. Miniatúrák nincsenek benne, egyéb díszítést is csak elvétve tartalmaz. Az 1073. évi gyűjteményhez hasonlóan házi olvasás céljára készítették. Az utolsó lapon található kolofon szerint szerzője, Ioann 1076-ban, Szvjatoszlav fejedelem idején állította össze. Ioann nyilván ugyanaz a diakónus, akivel az 1073. évi gyűjteményt is összefüggésbe hoztuk. Ezúttal azonban valószínűleg saját részére készített válogatást, mivel a kolofonban Szvjatoszlávot nem megrendelőként említi. Ugyanitt az is olvasható, hogy Ioann a kódexet sok fejedelmi könyvből állította össze. Ez a kitétel minden bizonnyal Bölcs Jaroszlav egykori könyvtárára vonatkozik, amelyhez Szvjatoszlav a kijevi trón révén jutott. (Az 1073. évi gyűjtemény valószínűleg csaknem teljes egészében egy görögről szláv nyelvre fordított könyvre vezethető vissza, míg az 1076. évi válogatásban szereplő művek csak körülbelül felének sikerült a görög eredetijét megtalálni, s jó néhány benne felhasznált munka már szláv nyelvű lehetett.) Az 1076. évi gyűjtemény másolata igazi könyvtörténeti szenzációt is tartogat. Miközben azt a magasztalást tartalmazza, mint három évvel korábbi rokona, az áll benne, hogy Simeon részére készült. Ioann tehát részben vagy jórészt kétszer is lemásolt egy Simeon bolgár cár számára görögből fordított kéziratot, csak az 1073. évi gyűjteményben a bolgár uralkodó (893–927) nevét kitörölte, és az órosz fejedelem nevével helyettesítette. A történelem szeszélye folytán Simeon gyűjteménye elveszett, míg Szvjatoszláváé ránk maradt.²⁷

Ha Szvjatoszlav 1073. évi gyűjteményének sorsát vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy csak a 19. század elejétől rendelkezünk megbízható adatokkal. A kódex 1817-ben a Nyikon pátriárka által a 17. században alapított Moszkva környéki Új-Jeruzsálem-kolostorban volt. Nyikon Moszkvában nemcsak szertartás-könyveket, hanem más jellegű munkákat is összegyűjtött. Lehetséges, de nem bizonyítható, hogy Nyikon hozatta a gyűjteményt a fenti kolostor könyvtárába 1658-ban, amikor lemondott a pátriárkai hatalomról. Tehát a kézirat történetének csaknem hat évszázada teljesen ismeretlen, és az is csak feltételezhető, hogy a megtalálása előtti közel 160 évet az Új-Jeruzsálem kolostorban töltötte.

²⁶ Zsukovszkaja, 19, 25. Rozov, 12. Isztorija Kijeva, 149–150. Ruzsa, 24. G. I. Vzdornov: Riszunki na poljah Tyipografszkovo Usztava. In: Drevnyerusszkoje iszkussztvo. Rukopisznaja knyiga. Redkollegija: V. Ny. Lazarev, O. I. Podobedova, Sz. O. Smidt. M., 1972. 90.

²⁷ Rozov, 12–14, 16. Ot redkollegii. In: Izbornyik, 3. Zsukovszkaja, 8–9. Mescserszkij, 90–92. M. V. Scepkina: K izucsenyiju Izbornyika 1073 g. In: Izbornyik, 224.

Ny. P. Rumjancev gróf mecénás, valamint a régiségek szakértője és tisztelője volt. K. F. Kalajdovics paleográfus-nyelvész is anyagi támogatást kapott a tőle. 1817-ben Rumjancev megbízásából Kalajdovics egy társával együtt megvizsgálta a Moszkvai Kormányzóság néhány régi kolostorának kéziratait, s ekkor találta meg az Új-Jeruzsálem-kolostorban Szvjatoszlav gyűjteményét. 1834-ben a kézirat a kolostorból Moszkvába, a Szinódusi Könyvtárba, majd a 20. században, a bolsevikok hatalomra jutása után a moszkvai Állami Történeti Múzeumba került.²⁸

A kódex népszerűségét és fontosságát az alábbi tények is alátámasztják. A középkortól kezdve többször lemásolták, ill. átdolgozták. Napjainkban közel húsz másolata ismert. 900 éves jubileuma alkalmából több tudományos tanácskozást rendeztek. 1973 decemberében az akkori Szovjetunió Tudományos Akadémiájának egyik szekciója B. A. Ribakov akadémikus elnökletével ülésezett. Ezen a rendezvényen L. P. Zsukovszkaja volt az előadó. 1974. október 31-én és november 1-jén a Szovjetunió Tudományos Akadémiája és a Bolgár Tudományos Akadémia D. Sz. Lihacsov akadémikus elnökletével közös konferenciát tartott.²⁹ Némileg megkétszerezve, de a publikációk átfutási idejét ismerve nem meglepő módon, 1977-ben Moszkvában tanulmánykötet jelent meg Szvjatoszlav 1073. évi gyűjteménye (Izbornyik Szvjatoszlava 1073 g.) címmel. Az utóbbira fentebb többször is hivatkoztunk.

A Tipográfiai kézirat

Ezt a kódexet egy ideig a moszkvai Szinódusi Nyomda könyvtárában őrizték. Innen származik az orosz elnevezése (Typografszkij Usztav). Mivel a fenti kifejezés nehezen fordítható magyar nyelvre, jobb híján a Tipográfiai kézirat címet használjuk. A kéziratot unciális betűkkel pergamenre írták. Eredetileg 125 lapból állt, azonban az eleje és a vége is elveszett. Egy egyházi szabályzat részlete és kottával ellátott énekek gyűjteménye maradt meg belőle. Ez az egyik legrégebbi eredeti óorosz kódex, pontosabban töredék. A kutatók többsége szerint a 11. század végén vagy a 12. század elején keletkezett. Egyes vélemények szerint a Novgorod közelében elhelyezkedő Pszkovban készült. Azonban a tárgyalt időszakban a kódexírás, ill. másolás Pszkovban alacsonyabb színvonalú volt, mint Novgorodban, és a pszkovi egyházi könyvtárakat is novgorodi könyvekkel egészítették ki. Ezért sokkal valószínűbb, hogy a Tipográfiai kéziratot Novgorodban írták. A sorsáról viszonylag keveset tudunk. A készítését követő századokat illetően nincsenek információink. A 17. század második felében a pszkovi Szentlélekről elnevezett női kolostorban őrizték. 1679-ben a városból nagy mennyiségű könyvet vittek Moszkvába. Ezek között volt a fenti kézirat is. Moszkvában elő-

²⁸ Zsukovszkaja, 14–18.

²⁹ Zsukovszkaja, 5, 13. Mescserszkij, 91. A rendezvényekhez: Ot redkollegii. In: Izbornyik, 3–4.

szőr a Szinódusi Nyomda könyvtárába, majd a híres Tretyakov Képtárba került.³⁰

A Tipográfiai kéziratot a kora mellett elsősorban az illusztrációi teszik értékessé. Lapszélein kontúros rajzokat találunk, s ezek – az ilyen típusú alkotások közül – a Kijevi Rusz művészetének legérdekesebb példái. A rajzok döntő többsége egy kéz munkája, és a 12. század elejére, ill. első felére datálható. Annak, hogy az utóbbiak nagyjából egyidősek a szöveggel, több bizonyítéka is van. Egyrészt három rajz felirata a betűk alakját tekintve nem különbözik a mellettük levő szövegtől. Ezekben az esetekben a tinta színe és árnyalata is megegyezik. Ráadásul úgy tűnik, hogy a rajzok döntő többségét egy személy, az egyik scriptor készítette. Talán ugyanaz, aki a kódex megmaradt részét írta. Másrészt a rajzok nem hasonlítanak a 11. század második felében készült rajzokra. Ha például a Szvjatoszlav 1073. évi gyűjteményével vetjük őket össze, eltérést tapasztalunk a tematika és az alakok ruházata tekintetében. Lényeges különbség figyelhető meg a rajzok készítésének technikájában is, mivel a Tipográfiai kéziratól eltérően a gyűjteményben a zodiákus (állatöv) jegyeit egy kissé kiszínezték. A fenti kódex rajzai inkább a 12. század stílusával mutatnak közös jegyeket.³¹

A Tipográfiai kézirat lapszélein kis méretű, de gondosan elkészített rajzok találhatók. Ezek közül hét érdemel figyelmet. Az első egy pihenő földművest, míg a második egy angyalt ábrázol, deréktól fölfelé. A harmadikon egy templom bejárata előtt imádkozó ember látható. A templom valószínűleg nem konkrét típust mutat. Még az sem állapítható meg, hogy milyen anyagból épült. A negyedik ábrázolt férfi hasonlít a korábban említett földművesre, csak hogy nem pihen, hanem mozgásban van. Ez az életkép nem köthető semmiféle egyházi tematikához. Az ötödiken egy félkör alakú, egymásra boruló fémlemezekből készített páncélt viselő férfi igyekszik megállítani a rátámadó vadállatot. A hatodik rajz témája viszont kifejezetten bibliai, hiszen a súlyos aszály idején a Jordán folyón túl, a pusztában elrejtőzött Illés prófétát mutatja. Felül még az a holló is kivehető, amely isteni parancsra kenyeret visz neki. A hetedikén éles, görbe csőrű madár (sas vagy sólyom) látható. Nem tudni, hogy a készítője pontosan mire akart utalni vele. A Tipográfiai kézirat rajzai nem kapcsolódnak sem egymáshoz, sem a kódex szövegéhez, s a korszak részben egyházi, részben világi jellegű alkotásainak kis csoportjához tartoznak. A Kijevi Rusz és az óoroszl fejedelemségek időszakában a fenti művészeti irányzat jóval nagyobb szerepet játszott, mint a mongol hódítást követően.³²

³⁰ Vzdornov, 91–92, 102.

³¹ Vzdornov, 102–103.

³² Uo. 93–104.

Adalékok

A Kijevi Rusz eredeti kódexeinek tanulmányozása számos adalékkal szolgál a történettudomány különböző területei számára. Ezúttal néhány fontos könyv-, politika- és életmód-történeti információt ismertetünk. Az Osztromir-evangélium Lukács evangélistát ábrázoló miniatúrája ugyan nem minden esetben tükrözi a perspektíva törvényeit, azt azonban jól mutatja, hogy a középkorban milyen eszközökkel írták és díszítették a könyveket. A képen az evangélista éppen egy tekercest készül átvenni szimbólumától, az ökörtől. Úgy tűnik, hogy Lukács csak az ökör kedvéért hagyta abba az írást. Előtte, egy állványon nyitott kódex található, amelynek bal oldali lapján már ott a kész szöveg, a jobb oldali viszont jórészt még üres. Az utóbbin egy sor kivételével mintha vonalak lennének, bár az egyik kissé görbére sikerült. Az evangélista előtti asztalon leginkább a scriptor kellékei (körző, lánc, tintás vagy festékes doboz, oldószeres edény, pálcakészlet, szivacs, tajtékkő) láthatók. A fenti eszközök némelyikének rendeltetése magyarázatra szorul. A körzővel és a kis láncsal a pergamen lapjait jelölték be vonalazás előtt. Korábban és később is előfordult, hogy a kódexmásolók nádpálcát használtak. Itt legfeljebb az a meglepő, hogy miközben az Osztromir-evangélium szövegét kétségkívül tollal írták, a művész toll helyett pálcákat helyezett az asztalra. A szivacs és a tajtékkő szintén nélkülözhetetlen kellék volt. Az előbbivel a még meg nem száradt szöveg hibáit mosták le, az utóbbival pedig elírás esetén a már megszáradt tintát kaparták ki. Egyébiránt a scriptor eszköztára nem teljes, hiszen a vonalzó hiányzik róla. A fenti eszközökkel rajzolni is lehetett, magas művészi színvonalú díszítések készítésére azonban nem voltak alkalmasak. A különlegesen szép miniatúrák festéséhez ecsetre lett volna szükség.³³

Amint említettük, az 1073. évi gyűjtemény jórészt egy Simeon bolgár cár részére görögül szláv nyelvre fordított könyv másolata volt. Valószínűleg a díszítés is a mintát vette alapul. Szvjatoszlav neve a szövegben csak a két magasztalásban és a kolofonban bukkan fel. A kódex elején azonban rendkívül jelentős színezett rajz található: a nagyfejedelem családjának portréja. Ez a korszakból ránk maradt azon csekély számú alkotások egyike, melyek történelmi személyiségeket ábrázolnak. A miniatúrán Szvjatoszlav kijevi nagyfejedelem mellett felesége és fiai (Gleb, Oleg, Dávid, Roman és Jaroszlav) láthatók. A családfő egy kódexet tart a kezében, nyilván az általa megrendelt gyűjteményt. Az egyik fiút, valószínűleg Dávidot a fejedelemasszony takarja, ezért csak a sapkája látszik. A legfiatalabb fivér, Jaroszlav az anyja előtt áll, de még a derekig sem ér. A családtagok merev tartással, szorosan egymás mellett állnak. A kompozíció síkszerű, frontális, a fejek a törzsekhez képest szokatlanul nagyok. A kis Jaroszlav portréja talán valamivel életszerűbb, viszont testének arányai inkább

³³ Rozov, 21–22. A miniatúra viszonylag jó reprodukciója: Ruzsa, 23.

egy felnőtt férfi testarányainak felelnek meg. Összességében megállapítható, hogy a portré művészi színvonala meg sem közelíti a kor bizánci miniatúráinak színvonalát.³⁴

Az 1073. évi gyűjtemény fenti miniatúráján az egész nagyfejedelmi család bizánci típusú ruhában látható. Szvjatoszlav kerek tetejű, prémszegélyes, fülvédővel ellátott sapkát visel. Ruhájának jó részét, sőt bal kezét is piros béléses, aranszegélyes, kék köpeny fedi, melyet a jobb vállánál egy csat kapcsol össze. A köpeny alatt zöld színű, alul piros szegéllyel, föntebb pedig arany kézelővel díszített tunikaféle (kaftán) található. A lábán zöld szattyáncsizma van. A nagyfejedelem feleségének bő ujjú, vörössárga ruháját a derekánál öv, alul szegély díszíti. Alatta aranykézelős tunikát és piros árnyalatú csizmát visel. Az öt fiú közül csak kettőnek a ruházata látható viszonylag jól. A másik háromét részben vagy teljesen a szülők takarják. Gleb és a kis Jaroszlav kaftánját szegély, öv és a fő ruhadarabtól eltérő színű kézelő teszi díszesebbé. Négy fiú kaftánján gallér is kivehető. Az utóbbi az apa ruhájáról hiányzik. Az összes testvér süvegszerű, prémszegélyes szövetsapkát visel.³⁵

A családot ábrázoló miniatúra a könyvtörténet szempontjából azért képvisel különleges értéket, mert egyértelműen bizonyítja, hogy az 1073. évi gyűjtemény valóban Szvjatoszlav tulajdonában volt. Politikátörténeti szempontból pedig azért fontos, mert kiegészíti a nagyfejedelem fiaival kapcsolatos évkönyvi adatokat. A miniatúra jelentőségét az az ismeretlen személy is felismerte, aki a 19. században ellopta, és egy ideig magánál tartotta. Mint ismeretes, Szvjatoszlav gyűjteményét K. F. Kalajdovics találta meg 1817-ben a Moszkva környéki Új-Jeruzsálem-kolostorban. Röviddel a gyűjtemény felfedezése után a miniatúra eltűnt belőle. Maga a kódex 1834-ig a kolostorban maradt, de a csoportos portré eltulajdonítása hivatkozva A. Ny. Olenyin, a Művészeti Akadémia elnöke Filaret metropolitán keresztül követelte a szinódustól, hogy a kéziratot vigyék a Szinódusi Könyvtárba, s ez meg is történt. A miniatúra sorsa még ebben az évben érdekes fordulatot vett: egy ismeretlen személy visszajuttatta Szergej Uvarov grófnak, az akkori oktatásügyi miniszternek. A miniszter átadta az Oruzsejnaja palatának, vagyis a kincstárnak, a kódexben pedig egy másolattal helyettesítették. Ma az 1073. évi gyűjtemény és a miniatúra egyaránt a moszkvai Állami Történelmi Múzeumban található, az utóbbit azonban a kézirattól elkülönítve, bekeretezve, üveglap alatt őrzik.³⁶

Míg Szvjatoszlav gyűjteményének miniatúrája alapján a nagyfejedelmi család viseletéről szerezhetünk információkat, a Tipográfiai kézirat több rajza az

³⁴ Zsukovszkaja, 18. Ruzsa, 23–24. Vlagyimir Petruhin: *Drevnyaja Rusz*, IX v. – 1263 g. M., 2005. 114.

³⁵ A nagyfejedelmi család ruházatának ismertetéséhez: *Russzkij isztoricseszkiy kosztyum dlja szceni*. Szosztavila: Ny. Giljarovszkaja. M-L., 1945. 8.

³⁶ Zsukovszkaja, 18. Az Oruzsejnaja palata kifejezés fegyvertárat jelent, valójában azonban a Moszkvai Kreml kincstárát értjük alatta.

egyszerű emberek viseletét és az általuk használt eszközöket mutatja be. Az egyikén a felirat szerint egy gyelatyel, vagyis dolgozó ember látható. Az ásó alapján úgy tűnik, a művész egy földművest ábrázolt. A földműves hosszú, térdig érő, szűk, de nem feszes ujjú, ingre emlékeztető ruhát visel, melyet öv fog össze. A lábán puha, szűk csizma van. Mintha elfáradt volna a munkában, és pihenne egy kicsit. Így viszont szemügyre vehetjük a mellette heverő ásót. Amennyiben a művész helyesen adta vissza a szerszám formáját, nem lehetett könnyű vele ásni, mivel nem volt elég hegyes a vége. Egyébként fából készült, de a hegye vasborítást kapott. Viselettörténeti szempontból érdekes a templom előtt imádkozó ember is. A ruhája alapvetően megegyezik a földművesével, a ruhaujjak azonban jóval hosszabbak, lejjebb érnek a kézfejnél. Egy másik rajzon szereplő férfi ruházata viszont teljesen megegyezik a földműves viseletével. Az ábrázolás további adalékkal szolgál: a férfi éppen úton van, s a bal vállán egy botra akasztott kosarat visz. Ez alapján még arról is képet alkothatunk, hogy milyen kosarat fontak és használtak a Kijevi Rusz északnyugati részén a 12. század első felében.³⁷

³⁷ A Tipográfiai kézirat rajzaihoz: Vzdornov, 94–97, 99.